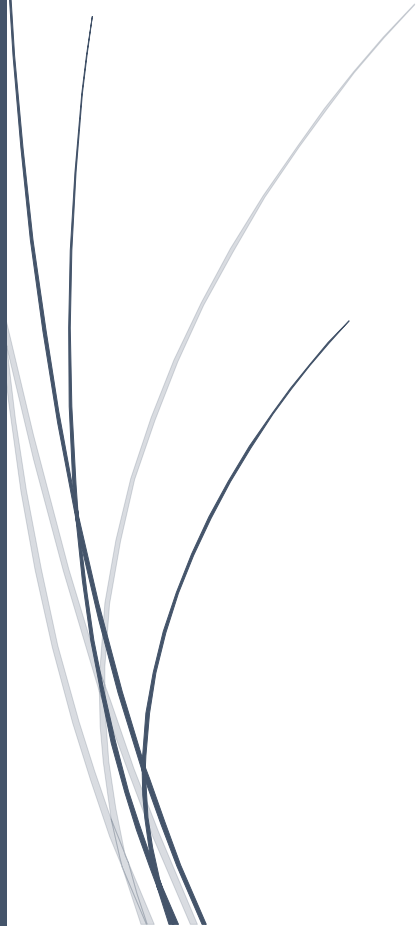

MODERNİZM RİSALESİ

Dr. Abdulkadir Turan

İstanbul/2023

İçindekiler

Bölüm 1	2
Kavramsal Çerçeve	2
Modernizm ya da Modernite	2
İnsanlık, Değişim ve Modernizm	3
Müslümanlar ve Yenilik	4
Bölüm 2	6
Batı ve Modernizm	6
Modernizmin Arka Planı	6
Rönesans, Aydınlanma ve Protestanlık	7
Kalkınma, Sanayileşme ve Teknik	8
Siyasal Modernleşme	9
Toplumsal Modernleşme.....	9
Sanatsal Modernleşme.....	9
Bölüm 3	10
İslam Dünyasında İhya Hareketleri.....	10
İslam ve İhya.....	10
Müslüman Tarihinde İhya Hareketleri.....	11
Gazzâli Sonrası İhya	12
Bölüm 4	14
Seküler Kurtuluşçuluk Ve İslam Hareketler	14
Seküler/Laik Kurtuluş Hareketlerinin Oluşması.....	15
Osmanlı Son Devri İslâmî Kurtuluş Arayışları.....	17
İstila Altındaki Bölgelerde Modernist Arayışlar	17
Bölüm 5	18
İslâmî Cemaatlerin Oluşması	18
İSLÂMÎ CEMİYETLERİN KURULMASI.....	19
İslâmî Cemiyetlere Karşı Modernist Önlemler	20
Seyyid Kutub'un Atağı	21

Bölüm 1

Kavramsal Çerçeve

Başlığımız, doğrudan bir soruna işaret ediyor. Çünkü “modernizm” denince Müslümanlar, Moğol istilasına hatırlarcasına bir düşmanı hatırlıyorlar. Kavrama sahiplenenlerle yaşadıkları sorunlardan dolayı barışık değiller, bu kavramla.

Müslümanları bu kavrama karşı peşinen menfi bir düşünceye sürükleyen nedir? Bu risalede, bu soruya cevap vermeye çalışacağız. Kavramlardan başlayacağız, genel bir yaklaşımın, bir mukaddimenin ardından önce, modernizmin Batı ile ilişkisini işleyeceğiz, ardından İslam’da ihya hareketlerine değineceğiz, nihayetinde İslam dünyasında seküler kurtuluş hareketlerinin ortaya çıkmasını, buna karşı, Müslümanlarda cemaat ve cemiyet formatının oluşması üzerinde değineceğiz.

Modernizm ya da Modernite

“Modernizm” ve “modernite” kavramları arasındaki ilgi, suiistimal edilegelmiştir. İki kavram da “modern” kökünden türetilmiştir.

Latince kökenli “modern” kavramı; “tam şimdi” anlamındadır. 1930’lı yıllarda, “asrî” diye çevrilmiş, sonra buna “çağdaş” hatta “çağcıl” denmiştir. Buna göre, “modernizm”; “asra uyma, zamanın gerisinde kalmama, yenilikçilik, çağdaşçılık” anlamında kullanılmıştır.

Kimi yazarlar, modernizmi önce sözcük anlamına çekerek aidiyet açısından nötrleştirmektedirler. Ardından modernizmin insanlığın herhangi bir zaman ve mekânda yöneldiği yenilik eğilimi olduğunu öne sürmekte, kavramı “insanın tabii gelişimi” yaklaşımı olumlamaktadırlar. Onlara göre moderne yönelmeyen toplum geri kalır. O hâlde hepimiz modern olmak zorundayız.

Aynı yazarlar, “modernizm” ile eş anlamlı olan “modernite”yi ondan ayırırlar. Onlara göre “modernite”, sözcük anlamının ötesinde Batı’nın 17. yüzyıldan itibaren yaşadığı zaman açısından başlangıcı belli ve coğrafyası da sınırlı has bir modernizmdir. Bu Batılı modernizm; sekülerleşme, bireyselleşme ve akılcılaştırma aşamalarını kapsar. Batı’nın Hıristiyan köklerinden, köklü geleneklerinden kopup söz konusu yüzyıldan itibaren modern/yeni bir evren oluşturmaya yönelmesini anlatır.

Onlara göre, bütün toplumlar modernleşmek zorunda iken toplumları moderniteye zorlamak, bir toplumu gerçekliği farklı olan başka bir topluma benzemeye zorlamaktır. Batılılaşma dediğimiz bu zorlama yanlıştır ve toplumsal tepkiyi hak eder. Zira bu, Batı dışındaki toplumlar açısından yabancılaşmadır, başkalarının kültürel tahakkümü altına girmektir. Bu da kabul edilemez.

Nihayetinde bu yazarlar, bizden moderniteyi reddedip modernizmi kabul etmemizi istemektedirler.

Ne var ki sadeliği seven toplum, o yazarların kavram kargaşasını yaşamamakta ve onların kavram kargaşası kapanına düşmemektedir. Toplum için modernizm ile modernite birebir aynı serüvenlerdir. Toplum, doğru düşünmektedir. Zira kavramlar, sözcük anlamları ile değerlendirilemez. Her kavram, bir uygarlığa aittir ve o uygarlık alanı içinde değerlendirilir.

Modernizm de sözcük anlamı ne olursa olsun, Batı'nın 17. yüzyıldan itibaren, değerler bağlamında Hıristiyan köklerinden ayrılarak aşama aşama milliyetçilik, ideolojiler ve zevkperizm çağına geçişini ifade eder. Analiz dizimiz boyunca, kavramı bu mahiyette kullanacağız.

İnsanlık, Değişim ve Modernizm

İnsanlık, ilk günden bugüne bazı temel değerlere sahiptir. Bunlar, insanlığın sabiteleridir. İnsanlar, o sabiteleri korudukça insanî yanını korur, onlardan uzaklaştıkça insanî yanlarından uzaklaşırlar. Başka bir ifadeyle o değerler çağlarüstüdür, zaman onları eskitmez. İnsanlık, o değerlerden uzaklaşmışsa teknik olarak ilerlemişse dahi gerilemiştir.

Örneğin, annenin çocuğuyla ilgilenmesi insani bir hâl iken, çocuğuna ilgisiz kalması gayri insanidir ya da insanın, acı çeken bir insana acıması insani bir hâl iken insanın başkalarının acıları karşısında duyarsız kalması gayri insanidir.

Bu hâllerin coğrafya ve zamanından söz edilemez. Bir anne, hangi çağda yaşarsa yaşasın ve hangi teknoloji araçlarına sahip olursa olsun, normal şartlar altında çocuğuna ilgisiz kalıyorsa kınanır, çocuğuyla ilgilendiğinde ise takdir edilir.

İnsanlığın bu temel değerlerinin yanında zaman ve mekân göre değişen yanları da vardır. Sıcak iklimde yaşayan bir annenin çocuğunu yıkama, temizleme ve giydirme alışkanlıkları, soğuk iklimde yaşayan bir annenin yıkama, temizleme, giydirme alışkanlıklarından farklıdır. Aynı şekilde hayvancılığın yaygın olduğu bir dünyada yünlü giysiler yaygın iken günümüzde pamuklu giysiler ve diğer tür giysiler de yaygındır. Anne, çocuğuna ilgisini zaman ve mekâna göre gösterir.

Yine hasta bir insana geçmiş olsun demek için geçmişte onu bizzat ziyaret etmek ya da sözlü veya yazılı dileklerinizi başkaları üzerinden göndermek durumundaydınız. Bugün, telefonla, görüntülü telefonlarla iyi dileklerinizi iletebiliyorsunuz. Dolayısıyla insani tutum devam etmekte ama araçlar değişmektedir.

Burada üzerinde konuşulması gereken, insanın insaniliğini neyle ölçeceğimizdir. Değerlerle mi? Araçlarla mı? Örneğin, elindeki makineli tüfekle günde yüz Kızılderiliyi öldüren bir Beyaz'ı günde yüz insanın yardımına koşan ama elinde ağaçtan bir değnekten başka aracı olmayan bir Kızılderiliden daha mı insan sayacağız?

Yani insan, teknikle haşır neşir olduğu kadar mı insan sayılacak? Başka bir ifadeyle insan, teknikle ne kadar haşır neşirse o kadar mı daha medenidir? Örneğin, elindeki akıllı telefonla dünyanın bir ucundaki kişilerin hesaplarına girip onlardan elektronik ortamlarda para çalan bir Kuzey Amerikalı ergenin, dünyanın öbür ucundaki insanlara yardım ulaştırmak için durmaksızın çalışan ama henüz bir tuşlu telefonu dahi bulunmayan bir Bangladeşliden daha mı medeni olduğunu öne süreceğiz?

İnsanlığı bu ayrımı göz önünde bulundurmadan eski-yeni, geleneksel-modern diye ayıranlar, bugüne kadar tezlerini doğrulayacak bir veri ortaya koymadılar. Buna rağmen kendilerine sadece inanmamızı değil, teslim olmamızı istiyorlar. Teslimiyeti reddettiğimizde bizi geri kafalı olmakla itham ediyorlar, dışlıyorlar, ötekileştiriyorlar ve haklarımızı gasp ediyorlar.

Modernistler (modernçiler/çağdaşçılar), sadece kaba taslak değil, tamamen kendileri gibi davranmayanları neredeyse insan saymıyorlar. Kendileri gibi davranmayanları, henüz evrimlerini tamamlamamış, dolayısıyla tam insanlaşmamış maymunlar gibi görüyorlar.

Tavırlarına ölçsüz bir öfke ve saldırganlık hakimdir. Toplumu tedhiş ederek kendilerine benzetmeye çalışıyorlar.

Müslümanlar ve Yenilik

Batıl dinlerde toplum, dinden uzaklaştıkça sorunlarını aşar. İslam'da ise toplum ile İslam arasında mesafe girdikçe toplum, sorunlarla yüz yüze kalır. Müslümanların yaşadığı sorunlar, onlarla İslam arasında mesafenin girmesinden kaynaklanmaktadır.

İslam'ın sabiteleri vardır. İnsanın fıtrati ve ubudiyetiyle ilişkili olan o sabiteler, zaman ve mekânla değişmez. Bununla birlikte Müslümanların değişkenleri vardır. Müslümanlar, zaman ve mekânla değiştikçe hayatlarındaki bazı hususları değiştirirler. Çünkü her imkân, Müslüman için yeni bir inşaa sorumluluğu getirir. Her sorun da yeni bir vaziyet almayı gerektirebilir.

Müslüman bilgi, güç ve malzeme açısından imkân buldukça dünyayı değiştirmeye yönelir, bugünü dünden, yarını bugünden farklı kılar.

Müslümanlar, bu açıdan üretken insanı takdir ve teşvik etmişlerdir. Mucitlik ilk günden bu yana Müslümanlar arasında takdir görmüştür. Burada mucidin yaptığı icat hayatı kolaylaştırmışsa onun ne kadarını kendisinin ürettiği ne kadarını geçmişten veya başka toplumlardan aldığı da önemsenmemiştir. Bunun en bariz misali, İslam'ın ilk yüzyıllarında kâğıt teknolojisinde yaşanan değişimdir. Müslümanlar, başta oldukça kadim yazı malzemesinden yararlanırken kısa bir sürede kâğıt üretiminde dünyanın en ileri toplumu olmuşlardır. Mimari için de aynı durum geçerlidir. Hz. Peygamber salallahü aleyhivesellem'in Medine'ye hakim olduğu yılların İslam dünyası resmi ile iki yüz yıl sonraki İslam dünyası resmi arasındaki fark, İslam'ın ve Müslümanların yenilikle ilişkisinin resmidir.

Medine'nin kerpiç evlerinden çıkan Müslümanlar, henüz iki yüz yıl geçmeden dünyanın üstün mimari eserlerini inşa etmeye başlamışlar ve bu konuda gerek geçmişin gerek çağlarının farklı inançlardaki toplumlarının birikiminden yararlanmışlardır.

Gerek kâğıt üretimi gerek mimari eser konusundaki istifade caiz midir, değil midir, tartışması dahi yaşanmamıştır. Zira İslam'ın kendisi ve ilk Müslümanların tutumu nettir.

Müslümanların Sorunu

Başka inançlarda madde ile mana arasında bir zıtlık söz konusu iken İslam'da madde ve mana birbirini tamamlar. Batıl dinlerde genel olarak manaya sığınmak için maddeden uzaklaşmak gerekir. Madden kaçış da manaya sığınma neticesi verir. İslam, böyle bir zıtlığı kabul etmez. Dünya ve ahireti, iş ve ibadeti bir bütünlük içinde ele alır. Onlar arasında birbirini tamamlamaya dayalı bir denge ön görür.

İslam abid olmayı emretmekle beraber, insanlığın muhtaç olduğu günlerde kendi dünyasına kapanmayı tasvip etmez. İslam, dünyanın içinde bulunduğu hâl karşısında, dünyasına kapanıp günün 20 saatini ibadetle geçiren bir Bedevi veya şehirli genci; İslam'ın ahkâmını dünyayı taşımak için kendi koşullarında bir gayret içinde olan, farzlarını ihmal etmeyen, sünnetleri de imkânları ölçüsünde icra eden bir uzay mühendisinden üstün görmez. Aksine İslam tarihine geçen büyükler, dünyamızı geliştiren abidlerdir.

Müslümanlar, Hz. Nebi salallahü aleyhi vesellem devrinde birbirinden kopuk, ünsiyet bağları zayıf Yesrip kasabasını kısa sürede Medine'ye dönüştürmüşler; Hz. Ömer radiyallahü anh zamanında da Küfe, Basra, Füstât gibi çağına göre oldukça ileride olan şehirler kurmuşlardır. Aynı devirde Dimaşk

(Şam) şehri, henüz yüz yıl geçmeden dünyanın en ileri şehirleri arasında yer almıştır. Belki de en ileri şehri olmuştur.

Müslümanlar, Emevîler Devri'nde dünyayı hızla fethederken hükmettikleri coğrafyalarda maddi kalkınmayı manevi kalkınmanın da önünde götürmüşlerdir. Onların fetihçi yapıları kadar verimli üretken ve inşacı yapıları, gittikleri coğrafyaları kısa sürede mamur hâle getirmelerine vesile olmuştur. Bu noktada genellikle Endülüs bilinir oysa Kuzey Afrika, Sicilya, Diyarbakır, Horasan ve Maverâünnehir'in hikâyesi de farklı değildir. Buna karşı Emevîler, istisnalar dışında kimseyi Müslüman olmaya zorlamamışlardır. Toplumları refaha kavuştururken inanç ve alışkanlıklarını terk noktasında serbest bırakmışlardır.

Abbâsîler de ilmi yayma konusunda benzer bir tutum içindedirler. İlmi dünyaya yayarken bir Yahudi haham veya Hıristiyan hekimin bilgisinden yararlanırken onu inanç dünyası ile baş başa bırakmışlardır.

İslam'a davet ihmal edilince manevi uyanış yerinde saymış ve bu, Müslümanların aleyhine işlemiştir.

Zamanla maneviyat konusundaki duyarsızlık Müslümanları da kapsamıştır: Devletler, Müslümanları dünyanın en müreffeh toplumuna dönüştürürken onların manevi yanlarıyla ilgilenmeyi ihmal gibi bir dengesizliğe sürüklenmişlerdir.

Bunu fark eden kimi Müslümanlar, aşırı tepkici bir tutumla klasik maneviyatçılığa yönelmişler, madde ile manayı birbirine zıt görmüşler, dünyayı kalkındırmaya çalışanın maneviyatının zayıf olduğuna hükmetmişlerdir. İnsanların yüceliğini dünyadan el etek çekmekle ölçmek gibi bir kopuş yaşamışlardır. Bu, yenilik hususunda Müslümanların en temel zihni sorunları arasındadır.

Öte yandan İslam'a göre insanlık, değerleri yaşamak konusunda düz bir çizgi üzerinde değildir, zikzaklar çizer. Peygamberler, çizginin aşağı doğru eğildiği dönemlerde gelmişlerdir. Müslümanlar manevi değerlerden uzaklaştığında ise iyiliği emredip kötülükten alıkoyan ihya önderleri, alimler, mücedditler onları uyarıp islah edecektir.

Müslümanların tarihsel serüveni de bu yönde işlemişken bazı Müslümanlar, farklı etkilerle iyiliği hep geçmişte görüp insanlığın gittikçe kötülüğe gittiğini düşünmüşler, dolayısıyla geçmiş süreli iyi diye tarif ederken hâli kötülemişler ve gelecek konusunda karamsar bir tablo oluşturmuşlardır. Müslümanların yeni konusunda temel bir sorunu da budur. Zira bu yaklaşım, Müslümanların kendilerini islah etme umut ve azmine zarar vermiştir.

Kur'an ve Sünnet çağlar üstü iken Ashab ve Tabiin çağları da adeta göğümüzde istifadeye hazır bir laboratuvar konumundadır. Müslümanlar, tarihsel serüvenlerinde ıslahatı "ricat" ile anlatmamışlar, geriye dönüş olarak görmemişler, aksine ihya (diriliş) olarak tarif etmişlerdir. Ama çağın bazı Müslümanları tarafından ıslah olmak geçmişe dönüş gibi görülmüş, her tür İslâmî ıslahı öze dönüş diye tarif etmişlerdir. Bunlar, Müslümanların yenilenme arayışının yanlış anlaşılmasına yol açmaktadır.

Onlara karşı ya da onlardan bağımsız olarak Batı etkisindeki bazı kişiler ise Asr-ı Saadet'i Sünneti de kapsayacak şekilde, inancın o günün koşullarında tezahürü diye tarif etmişler. İslam'ı geçmişe hapsedip bugün için, İslam'dan çok Batılı inanç ve yaşam tarzına yakın bir Müslümanlık (!) öngörüsünde bulunmuşlardır. "Tarihselci" de denen bu grup ise açık bir şekilde reform arayışındadır. Bir reform arayışında da öte, Batı'ya adapte talebindedir. Batı lehinde bir "İslam modernizmi" ön görmektedir.

Batı'nın ekonomik ve iletişimsel imkânlarından yararlanan bu grup, İslam'ın ihyasını, hep ricatla itham etmekte, toplumun kafasını bu yönde karıştırıp ıslah umutlarını baltalamakta; Müslümanların yenilenme arayışlarını sabote etmektedir.

Üçüncü bir grup ise Asr-ı Saadet'ten değil ama dünkü ricallerden aldığını her şeye kâfi görüp her tür ihya ve tecdidi reformla, tarihselcilikle karıştırmaktadır.

Her biri bir ölçüde teşvik edilen bu üç farklı tutum; ıslaha, yenilenmeye yönelen Müslümanların ilerleyişini saptırmakta ve ağırlaştırmaktadır.

Bölüm 2

Batı ve Modernizm

Müslümanların modernizmle ilişkisinin anlaşılması, modernizmin Batı'daki serüveninin anlaşılmasını gerektirir. Bu doğrultuda, bu bölümde modernizmin Batı'daki gelişimini anlaşılabilir bir bütünlük içinde anlatacağız.

Modernizmin Arka Planı

Batı'yı modernizme taşıyan sürecin, yüzyıllara yayılan ve başlangıcı doğrudan İslam dünyası ile ilgili bir gelişimi söz konusudur. Süreç, İslam dünyasıyla ilişkili başlamış lâkin Batı gerçekliğinde yol almıştır.

“Modernizm” kavramı ilkin, Batı'nın paganlıktan Hıristiyanlığa geçişi için kullanılmıştır.

“Aydınlanma”dan sonra ise kavram Hıristiyanlıktan kopuşu ifade etmiştir. Dolayısıyla modernizmin bir yanı, Batı'nın Hıristiyanlaşma sürecine; diğer yanı, Hıristiyanlıktan uzaklaşmasına bakmaktadır.

Miladi 5-6. yüzyıllarda Avrupa'da yayılmaya başlayan Katolik Hıristiyanlık, Avrupa'yı tek inanç etrafında bütünlüğe kavuşturdu.

Katoliklik etrafında birlik, Batı'daki iç çatışmaları ve çatışmaların tahribatını azalttı. Bu, dindarlaşmanın nüfusu artırması tabii etkisiyle de bütünlüşince Batı nüfusu hızla arttı ve bu nüfus, Katolik Batı'nın dışına taşma eğilimi gösterdi.

Batı'nın Hıristiyanlaşma süreci devam ederken 711'de Endülüs, İslam ordularınca fethedildi. Katoliklik, İslam'a karşı savaşı üstlenince Batı'da Katoliklik etrafındaki birliktelik tahkim oldu ve bundan “Avrupa” doğdu. Ama paradoksal bir şekilde İslam medeniyeti Endülüs üzerinden, Hıristiyan Batı'nın zihin dünyasını etkilemeye başladı.

Katoliklik, kendisini İslam'ın etkilerine karşı korumak için hem inanç hem örgütlenme açısından fanatizme yöneldi. Bu fanatizm, Avrupa'yı İslam'a karşı dinamik tuttu.

Katolik fanatizmi, İslam'ın kıtanın kuzeyine açılmasını engelledi. Endülüs'te Müslüman birliğinin bozulduğu süreçlerde Katolik birlik, Endülüs İslam yurdunu daralttı. Medeniyette Endülüs'ün gerisinde kalmayan Sicilya ise 1091'de Katolikliğin istilasına uğradı.

10. yüzyılda Hıristiyan dünyası, ana hatlarıyla üç parçalıydı: Batı Avrupa'da Katoliklik... İstanbul merkezli Doğu Avrupa'da Bizans Ortodoksluğu... Güneyde de Mısır'dan İran içlerine kadar Müslümanların içindeki azınlıklar olarak inançta Bizans'tan ayrılan Ortodoks grupları...

Endülüs ve Sicilya kazanımları, birbirlerini tekfir eden Katolik ve Ortodoksların inançta olmasa da siyasal kaynaşmasında etkili olmuş olmalıdır. Farklı dinler gibi duran Hıristiyan yapılar, neredeyse Sicilya'nın Hıristiyanlığın eline geçmesiyle eş zamanlı olarak Anadolu Selçuklu Devleti'nin İznik

çevresine yerleşmesiyle güçlerini birleştiren Haçlı Seferlerini başlattılar. Bu tarihî Hıristiyan birliği, İslam'ın mukaddes şehri Kudüs'ü, Katolik Hıristiyanların istilasına mahkûm etti.

Yine paradoksal olarak Avrupa'nın Endülüs, Sicilya ve Haçlı Seferleri üzerinden İslam'dan etkilenecek Katolikliği sorgulamaya başladığı ve bunun Hıristiyanlık içinde yenilenmeyi ifade eden Reformun önünü açtığı kabul edilir.

Avrupa'ya sıkışan Katolikler, esasen henüz Haçlı Seferlerine çıkmadan Kudüs'ü ziyaret amacıyla kıta dışına açılmışlardı. Haçlı Seferleri ise Katoliklerin ilk kez kıta dışına ve İslam'ın kalbine yerleşmelerine neden oldu. İstilacı Avrupalılarla merkez Avrupa arasındaki iletişim, İslam dünyasındaki gelişmiş bilginin Avrupa'ya taşınmasının önünü açtı.

Haçlı Seferleri, aynı zamanda Venedik gibi İtalya şehirleri başta olmak üzere, korsanlıktan para kazanan ve Müslümanlardan, gelişmiş ticaret şekillerini öğrenen yeni bir iktisadi sınıfın oluşmasına yol açtı.

Haçlı Seferleri, Batı'da kilisenin kontrolünde olmayan bir bilgi kaynağı ve yeni bir iktisat ortaya çıkardı. Bu iki sahada tekeline kaybeden kilise, zamanla zayıfladı.

Bununla birlikte Avrupa'da Katoliklik aleyhindeki gelişmeleri iki vaka hızlandırdı. İlki doğrudan, diğeri dolaylı olarak Müslümanlarla ilgilidir:

Eyyübî Sultanı Melikü'l-Kâmil Muhammed, Türkistan ve İran'ı yerle bir eden Moğol tehdidini dikkate alarak Sicilya Kralı ve Alman İmparatoru II. Friedrik'i etkisine aldı. Sicilya eğitilmiş kralın gizli bir Müslüman olduğuna dair şayialar vardı ve imparator, Papalık ile çekişme hâlindeydi. Sultan, elçi olarak en bilge Müslümanları imparatora göndererek ve onu ödüllendirerek Batı'da seküler-kilise çekişmesini çatışmaya dönüştürdü.

Öte yandan Endülüs'ten Avrupa kıtasına yayılan ve İngiltere'de önemli bir varlığa ulaşan Yahudiler de adada Anglikanizm'in Katoliklikten ayrışıp yerleşmesine katkıda bulundular. Anglikanizm, Hıristiyanlık reformunun ilk somut neticesi kabul edilir.

10-15. yüzyılları arasında Hıristiyanlığın üç yapısı, İslam'la savaşmıştır. Katolik-Ortodoks Hıristiyan birliği, Haçlı Seferlerini başlatmış; Bizans'tan ayrılan Doğu Hıristiyanlığı da Moğol istilasının başlamasında etkili olmuştur. Bu süreç her ne kadar başlangıçta, Hıristiyanlığın lehine gibi görünmüşse zamanla zayıftan güçlüye doğru klasik Hıristiyanlığın sonunu getirmiştir: Doğu Hıristiyanlığı, Moğollar lehine İslam'la çatışmasında neredeyse yok oldu. Bizans Ortodoksluğu, başşehri İstanbul'u kaybedince Moskova çevresine çekildi.

Katoliklik ise 15 ve 16. yüzyıllarda Hıristiyanlığa Amerika kıtasını, Afrika'nın bir bölümünü ve daha sonra Güney Asya'da Filipinler gibi bir ülkeyi kazandırdıysa da sonuçta dağılıp etkisizleşti. Dolayısıyla Hıristiyanlık, esas itibarıyla İslam'la çatışmasında tükendi.

Rönesans, Aydınlanma ve Protestanlık

15 ve 16. yüzyıllarda özellikle Endülüs göçmeni ve sözde mühtedi Yahudilerin de etkisiyle Avrupa'da felsefe, edebiyat ve sanatta coşkulu bir yenilenme görüldü. Rönesans denen bu yenilenme akımı, düşünce ve sanatta ilk modernizm dalgası kabul edilir. Zira kelime anlamıyla "yeniden doğuş" anlamına gelen akım, güçlü bir şekilde Katoliklikten uzaklaşma işaretleri veriyordu. Özellikle eski Yunan ve Roma vurgusu, Batı'nın Hıristiyanlık öncesi dönemine dönüşünü ifade etmesi açısından önemli bulunmalıdır.

Lâkin Avrupa, Hıristiyanlıktan uzaklaşmaya henüz hazır değildi. Bunun için Katolik inancından kopuş, yerini Katolik cemaatinden kopuşa bıraktı. Bu bazı fanatik grupların oluşumu dışında büyük Protestanlık mezhebini getirdi. Böylece Hıristiyanlık, tarihinde üçüncü büyük bölünmeyi yaşadı.

Protestanlığın oluşmasında İslam'ın etkisinden söz edilir. 1546'da ölen Martin Luther başta olmak üzere ilk Protestan liderler, Avrupalılara neredeyse ayet ve hadislerle sesleniyorlardı. Ama "İslam'a benzeme" ithamı ile karşılaşınca şiddetli bir İslam düşmanlığına yöneldiler. Bu yönelişte mühtedi Yahudilerin Protestanlar içinde etkili olmalarının da etkisi yok değildir.

Oluşum sebebi ne olursa olsun, fanatik gruplar, Protestanlık ve ona karşı sınırsız Katolik tepkisi, Avrupa'da Hıristiyanlığı sadece bölmedi, aynı zamanda itibarını yerle bir etti. Hıristiyan karmaşa içinde İbn-i Rüşd gibi Müslüman düşünürlerin eserlerinden etkilenen seküler Avrupalılar, "Aydınlanma" denen süreci başlattılar.

17. yüzyılın ilk yarısında, 1618-1648 yılları arasında devam eden ve ölü sayısının sekiz milyonla dahi ifade edildiği Mezhep Savaşları, Hıristiyanlığın itibarını artık yerle bir ederken "Aydınlanma" ile öne geçen seküler düşünürler, elit sınıfın zihinsel hatlarını çizdiler.

Öte yandan Hıristiyanlar iç savaşta iken sözde "mühtedi" Yahudiler güç kazandılar ve Avrupa'nın zihni yapısını temelinden sarsacak, din birliği yerine kavim birliğini getirecek olan düşünceleri işlediler. Bütünleşik Avrupa yerine artık her kavmin tarihi ayrı ayrı ele alınıyor ve kavimlerle Hıristiyanlık arasındaki bağı çözecek tohumlar ekiliyordu.

Protestanlık, Hıristiyan cemaat bağlarını zayıflatırken sözde mühtedi Yahudiler için yaşam alanı oluşturdu. Zira sıkı Katolik bağlar içindeki Avrupa'da kimliğini Hıristiyan cemaat içinde gizlemesi neredeyse imkânsız olan Yahudiler, kilise bağlarının zayıf olduğu Protestan ortamda rahatlıkla Hıristiyan görünümlü Yahudiler olarak yaşayabiliyorlardı.

Kalkınma, Sanayileşme ve Teknik

Katolik ruhbanlıkla yarış hâlinde olmakla birlikte dünyaya da bakan Protestan zahitlik, Avrupa'da yeni bir ekonomik kalkınma getirdi. Püritanizm denen bu zahitlik türü, "artık kapital (sermaye)" oluşturarak burjuva sınıfını daha da güçlendirdi.

Batı'daki bütün bu gelişmelere sömürgelerden gelen altın ve gümüşe hammadde imkânını da eklemek gerekir.

Neticede, genel olarak Katolik dönemde sosyal olarak güçlenen ve nihayetinde sömürgeler elde eden ama teknik olarak hep sınırlı kalan Avrupa, bütün aksiliklere rağmen büyük bir kalkınma sürecine girdi. Dünyevi yöndeki her kalkınma ise Katoliklik ve Hıristiyanlığı biraz daha zayıflattı.

Yahudi aklı, tüccar hırısı, Avrupa insanının çalışkanlığı, disiplini ve hiyerarşik bağlar içinde yer almaya yatkınlığı, başta Almanya olmak üzere zengin yer altı kaynakları, diğer ülkeler için ise sömürgelerden getirilen hammadde imkânı ile birleşince Avrupa'da yeni bir üretim süreci başladı. Bu da Sanayi Devrimi'ni getirdi.

17. yüzyılın ilk yarısından 19. yüzyılın başına kadar adım adım geliştirilen buharlı makineler Avrupa'daki yenilenmenin adeta simgelerine dönüştü. Tekstil makineleri ve su pompası gibi sınırlı bir alanda kullanılan buhar gücü, ilk gemi ve lokomotiflerin üretilmesiyle Avrupa'ya bambaşka bir hareketlilik getirdi. Garipsenmeyecek bir şekilde, Avrupa teknikte ilerledikçe Hıristiyanlıktan da uzaklaşıyordu. Bir bilgi kaynağı olarak kilise, sıradan Batılı için değil ama elit sınıf için tükenirken onun yerini "filozof" denen seküler bilgi üreticileri alıyordu.

Modernleşme; tekniğin ilerlemesi açısından ilk buharlı araçların üretildiği 18-19. yüzyıl Sanayi Devrimi; ilk elektrikli araçların üretildiği 20. yüzyılın eşiği ve ilk çeyreği; elektroniğin gelişmeye başladığı 1960 sonrası şeklinde üç safhada incelenebilmektedir.

Siyasal Modernleşme

Seküler bilgi, seküler iktisat, nihayetinde seküler bir siyasal düzene doğru yol aldı. 1789'daki Fransız Devrimi ile Avrupa'daki düşünsel ve teknik modernleşme en önemli siyasal kazanımına ulaştı. Fransız Devrimi ile Avrupa tarihinde ilk kez kilisenin kapısına kilit vuruldu. Din birliğinin yerini resmen kavim (ulus) birliği aldı. Kilise, bilgi üreticisi olmaktan uzaklaşırken laik akademiler büyüdü.

Modernizm artık bir siyasal rejimdi ve yeni yüzyıl artık bariz bir şekilde bir mühtedi Yahudiler yüzyılıydı. Bunda hiç kuşkusuz İngiltere'den Amerika'ya geçen ve günden güne Amerikan siyasetine de hâkim olan Yahudilerin payı da vardı.

19. yüzyılda bilim, teknik ve medya Yahudilerin eline geçtiği gibi Avrupa tarihinin ilk Yahudi kökenli başbakanları görülmeye başlandı. Yahudiler çok bariz bir şekilde Avrupa iç çatışmasından yararlanmış ve Avrupa modernleşmesine el koymuşlardı. Modernleşmenin onların eline geçmesi, süreci toplum düzeyinde de Hıristiyanlığın aleyhine çevirmiştir.

Toplumsal Modernleşme

Her şeye rağmen 19. Yüzyıl Avrupa'sında şehirlerin geneli ve taşranın tamamı hâlâ geleneksel Hıristiyanlık yaşamında direniyordu. Avrupa'nın sosyal görüntüsü Hıristiyandı. Ancak 19. Yüzyılda Fransa'da ortaya çıkan sosyalizmin Alman Yahudileri maharetiyle Yahudilerin denetimine geçmesi ve onu yine Alman Yahudilerinin maharetiyle psikiyatrideki kontrolün izlemesi, sıradan Avrupalıyı Hıristiyanlıktan tamamen koparmaya başladı.

Fransız Devrimi'nin toplumu Hıristiyanlıktan koparmadaki etkisi, Marks ve arkadaşlarının faaliyetleri ile fabrika işçileri arasında olduğu kadar, Avrupa'nın en ücra köyelerine kadar yayıldı.

19. yüzyıldan itibaren ideolojiler, kilise fikriyatının yerine tutarken psikiyatri de kilisenin ruhsal yanına rakip oldu. Liberal düşünürler, Avrupalıları bir noktaya kadar Hıristiyanlıktan koparmışlardı. Marksizm onları tamamen koparmaya başladı. Freud ve diğerlerinin rahibin yerine psikoloğu, ibadetin yerine keyiflenmeyi yerleştiren yaklaşımları kiliseyi sosyal ihtiyaç bakımından bir tür anlamsızlaştırdı ve iyice çökme noktasına getirdi.

Sanatsal Modernleşme

Avrupa modernleşmesi, 20. yüzyılda edebî ve sanatsal akımlarla hem yeni bir safhaya ulaştı hem toplum zeminindeki yerini güçlendirdi.

20. yüzyılın başında ortaya çıkan Fütürizm, sanatta geçmişe tamamen sırt çeviriyordu. Aynı süreçte 1. Dünya Savaşı'nın getirdiği bunalımla da Dadaizm, sanatta bütün geleneksel kuralları yerle bir etti. Onları takip eden sürrealizm, sanatçının iç dünyasındaki her şeyi kurallara takılmadan dışa vurmasını savundu. Böylece sanatta bütün ahlak kuralları yıkıldı ve üstelik sanat, yeni basılı eserler, fotoğraf ve sinema üzerinden Avrupa'nın en ücra noktasına kadar ulaştı. Süreç içinde, 1792'de üretilen telgraf, yüzyıl sonra üretilen radyo ve 20. yüzyılda gelişen görüntü kayıtları sistemi ile her iletişim imkânı, sanatı daha geniş kitlelere yaydı. Sanat, Yahudi ekonomisi ve medyasıyla yol alınca sanattaki her gelişme, Avrupa'yı Hıristiyan maneviliğinden biraz daha uzak düşürdü.

Avrupa'da Hıristiyan ahlakı henüz 18. yüzyılda çökmüştü. Ona karşı Emanuel Kant gibi filozoflar aynı yüzyılda seküler bir ahlak inşa etmeye çalışmışlardır. Ama onların ürettiği ahlak, iktisadi ahlakla sınırlı kaldı.

İktisadi ahlak kendisini yasalarla garantiye alıp korusa da sanatsal modernleşmeyle birlikte Avrupa'da cinsel ahlak tamamen tarihe karışmaya başladı. 19. yüzyıla kadar tesettürlü gibi olan Avrupa kadını açılıp saçılırken 20. yüzyılda aile hayatı çöktü.

II. Dünya Savaşı'nın yol açtığı bunalım, Avrupa'daki ahlaki çöküntüyü doruğa çıkardı; Avrupa insanını tükenme noktasına getirdi.

Netice olarak Avrupa'da bilgi, teknik ve siyasal düzende iktidarını kaybeden Hıristiyanlık kendisini manevi bir disiplin olarak da koruyamadı.

Müslümanlar geç de olsa bundan dersler çıkardılar. Modernizmi tahlil ederken bunu hep göz önünde bulundurdular.

Bölüm 3

İslam Dünyasında İhya Hareketleri

Önceki bölümlerde, konunun çerçevesini çizmiş ve “modernizm”in doğuş noktası olmasına binaen Batı'nın modernizm serüveninden söz etmiştik.

Bu bölümden itibaren Müslümanların modernizmle ilişkisini ele alacağız. Modernizm, “yenilik”, “içinde bulunulan ana göre konumlanma” ve “dünyevilik”le yakından ilgili olduğundan öncelikle Müslümanların bu hususlar karşısındaki duruşunu ele alacağız. Ardından İslam dünyasında modernizm öncesi ihya hareketlerine değineceğiz. Ömer b. Abdülaziz ile başlayıp Şeyh Halid-i Şehrezûrî ile son klasik temsilcisini bulan ihya hareketlerini değerlendireceğiz.

İhya hareketlerinin ardından İslam dünyasında seküler “kurtuluş” hareketlerinin ortaya çıkması, tarihi bir öneme sahiptir. Seküler kurtuluş hareketleri, ihya hareketleri ile kimi zaman “modern İslâmî hareketler” de denen çağımızın İslâmî hareketleri arasında fetret devri akımları niteliğindedir. Hem

onların hem akabinde bugünkü İslâmî kurtuluş hareketlerinin oluşumunun kavranması için, ihya sürecinin esastan ve bir bütün olarak ele alınmasını gerektirmektedir:

İslam ve İhya

Toprağın tarıma elverişli hâle getirilmesi anlamındaki “ihya (canlandırma)” kavramı İslam tarihinde, esas yapısından uzaklaşan İslam toplumunun yeniden o yapıya kavuşturulması için kullanılmıştır. İhya'nın yerine “tecdid (yenileme)” kavramı da kullanılmış, ihya önderleri için özellikle tasavvuf ehli arasında “müceddid” denmiştir.

İslam'da mana ve madde, bir bütündür ve İslam, gücünü bütünlükten alır. Kur'an-ı Kerim, "Yaratan Rabbinin adıyla oku!" emriyle başlamıştır. Devamındaki ayetlerde Yüce Allah, "O, insanı alaktan, yarattı. Oku, Rabbin en çok kerem sahibi olandır. O, kalemle yazmayı öğretendir, insana bilmediğini öğretendir." buyurmaktadır. Yaradılış ile inanç ve okuma yazma ile medeniyet arasındaki ilgi, bu ayet-i kerimeler üzerinde çokça düşünmeyi icap ettirmektedir.

Kur'an-ı Kerim'in ikinci sûresi Müddessir'in üçüncü ve dördüncü ayet-i kerimleri, davayı yayma bağlamında "Rabbini yücelt ve elbiseni temiz tut!" emrini vermektedir. Bu iki ayet-i kerime, İslam'ın ibadet ve medeniyet bütünlüğünün adeta özetidir.

İslam'da maneviyat ve maddiyat iç içe ve denge hâlinindedir. İslam, ilk asrında insanlığı bu iki yanıyla ileri bir noktaya taşımıştır. Müslümanların insanlık için önderliklerini korumaları da bununla mümkündür. Bu esas üzere Müslümanlar, dört hâlden birinde olabilirler: (1) Hem maneviyat hem maddiyatta ileride ve ilerleyişte olmak (2) Maddiyatta ileride iken maneviyatta geride olmak (3) Maneviyatta iyi görünürken maddiyatta geride olmak (4) Hem maneviyat hem maddiyatta geride olmak.

Müslümanlar, "imam ümmet"tirler. Dolayısıyla insanlığın öncüsüdürler. İslam medeniyetinin kemali (ideal hâli) hem maneviyat hem maddiyatta ileride ve ilerleyişte olmaktır. Diğer üç hâl, ihya/tecdid gerektirir. İhya hareketleri de bu ölçü ile değerlendirilmelidir.

Müslüman Tarihinde İhya Hareketleri

Emevi Devri'nde Müslümanlar, maddiyatta yol alırken maneviyatta bazı gerilemeler yaşadılar. Maneviyatta yaşanan gerileme, maddiyata da yansıdı ve bu gerileme, birbiriyle iç içe, Müslümanların tepkisine konu oldu.

Ömer b. Abdülaziz, İslâmî ölçüleri dikkate alarak tepkilerin haklılığını kabul eden bir Emevî mensubudur. Asr-ı Saadet'i esas alarak ihyaya yönelmiş; israfı, ekonomi ve hukukla ilgili adaletsizlikleri gidermeye dönük adımlar atmış, hadis ilmine özellikle önem vererek devletle Sünnet arasında uyumu yeniden tesis etme mücadelesi vermiştir.

Onun ıslahatları, İslam tarihinde ihanetin prototipi olarak kabul edilmiş, sonraki devirlerde ihya hep onun ıslahatları ile değerlendirilmiştir. Oysa hilafet süresi sadece iki buçuk yıldır ve bu süre, devleti pek çok yönden arındırmaya yetmişse de devlete yeni bir yön vermeye yetmemiştir. Bundan dolayı, onun hilafeti, güzel bir rüya gibi kalmıştır. Neticede dünyevi olarak çok başarılı ama dünya işlerine de doğrudan yansıyan mana bakımından tepkilerin hedefinde olan Emevî yönetimi kısa sürmüş, onun hilafetinin ardından sadece otuz yıl ayakta kalmıştır.

Müslümanlar, onun ıslahatlarının kalıcı olmaması üzerine yeni bir arayış içine girmişlerdir. Bu arayış, Şarklı Müslümanların da desteğiyle Abbâsî hanedanını getirmiştir. Ne yazık ki Abbâsî hanedanı, mana ve maddede ileride ve ilerleyişte olma mükemmeli arayışındaki Müslüman ulemayı sarsıcı bir hüzne sevk etmiştir. Neticede Asr-ı Saadet zindeliğini arayan, Sünnete sadık ulema ile devletin arası açılmıştır.

Emevîlerde hilafet, saltanata dönüşürken ve ulema devletle genel olarak mücadelede iken Abbâsî devrinde ulema ile devlet ayrılmış; devlet, zamanla ilmî faaliyetleri Sünnete sadık ulemadan bağımsız sürdürmeye kalkışmıştır. Bu filozof türü yeni bir bilgi ehli sınıfının oluşmasına yol açarken Sünnete sadık ulema, ana yapıda, devleti yönetme sürecinin dışında kalmıştır.

İmam Malik, devlet hizmetinde bulunmayı baştan reddetmiştir.

Abbâsî devrimini destekleyen İmam Ebû Hanife, yaşananları görünce devlette görev almayı canı pahasına reddetmiş ve ticaret yaparak geçimini sağlamıştır.

İmam-ı Şafii de aynı şekilde canı pahasına devlette görev almayı reddetmiş ve zekâtın mevcut devlet kurumlarına verilmesini doğru bulmamış, ulemanın zengin bile olsa hizmetleri karşılığında zekat alabileceği içtihadı, onun tabileri arasında kabul görmüştür. Böylece ulema için iktisadi koşullar oluşturarak onları etki dışında bırakma yoluna gitmiştir.

Abbâsîler, Emevîlerden farklı olarak inanca da hükmetmeye kalkışmışlar, resmi bir inanç ortaya koyarak ulemayı buna uydurmaya çalışmışlar ve bu, ulemanın sert tepkisine yol açmıştır. Bu bağlamda İmam Ahmed b. Hanbel, ağır işkencelere uğramasına rağmen onların dayatmalara boyun eğmemiştir. Ehl-i Beyt imamları ise kıyılara varan bir tepkiyle Abbâsî siyasetine muhalefet etmişlerdir.

Emevi devri boyunca ve Abbâsîlerin ilk yüzyıllarında İslam dünyası muazzam bir dünyevi gelişme yaşamış; maddiyatta insanlığa öncülük etmiştir. Efsaneleşmiş şehirler, muazzam kütüphane ve hastaneler, rasathaneler devrin gelişmişliğinin simgeleri arasındadır. Dolayısıyla bu devirlerde ihya talepleri, daha çok maneviyatla ilgili olmuştur. İhya önderleri, manevi islahatların maddi islahatlara da vesile olacağını düşünüp madde ile ilgili projeler üretmemişlerdir.

Türklerin kitleler hâlinde Müslümanlaşması ile, Müslümanların nüfus dengesi, Şark'tan yana iyice bozuldu ve askeri yapıyla birlikte, İslam tarihinde ilk kez ilmî tedrisattan geçmemiş sultanlar devri başladı. İslam dünyasının güçlü askeri bir unsura ihtiyacı vardı. Ne var ki İslam'da esas olan gücün hukuk, hikmet ve maslahatla sınırlandırılması iken askeri dengenin Şark'ın lehine bozulması ile güç; hukuk, hikmet ve maslahata hükmetmeye başladı. Emevi ve Abbasîlerde şikayetlere konu olan fizikî gücün, sair beşeri yönetimlerde olduğu gibi öne geçmesi dengesizliği, artık neredeyse normal bir hâl aldı.

Henüz Büveyhîler Devri'nde vezirler, halifelere hükmetmişlerdi. Selçuklular, bunu sürdürmüşlerdir ki bu da devletin gittikçe güç dengeleri açısından farklılaşmasına ve meşruiyetlerini güçten alan idarecilerin bütün alanlara hükmetmeye kalkışmasına neden olmuştur.

Gazzâlî Sonrası İhya

Müslümanların o günkü dünyada iki siyasi sorunu vardı: İçeride Batınîlik, dışarıda Bizans.

Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk, bu tehditlere karşı devleti islah etmeye çalışırken Sultana, Nizamî Medreselerin açılmasını dahi ulemanın kontrol altına alınması ile izah etmiştir. Her şeye rağmen, bu islahat Gazzâlî gibi, ulema kesiminden, büyük bir ihya önderinin yetişmesini sağlamıştır.

Gazzâlî'nin ihyası da esasta manevidir. Nûreddin ve Selâhaddin, onu maddi sahaya taşıyarak İslam aleminde maneviyat ve maddiyat bütünlüğünü yeniden sağlamışlardır. Onlar, Müslümanları manen ihya ederken ilim, sağlık ve hukuk alanında büyük bir maddi kalkınmanın önünü de açmışlardır. Nûreddin, gerilemeden dolayı Şam'da doktor bulamayınca Hıristiyan, Selâhaddin, Yahudi üstat hekim çalıştırmış, İslam dünyasında tıbbı yeniden canlandırmışlardır.

Onların bu islahatı Kahire, Hama, Halep gibi şehirlerde yol alırken Moğollar, Şark İslam alemini imha ettiler, ardından Bağdat'ı bitirdiler. Moğol istilasının en mühim yanlarından biri ise, bir dış güç olarak tarihte ilk kez Müslümanları şekillendirmeye kalkışmasıdır.

Bu şekillendirme ile istila altındaki Türkistan ve İran'da devletle ulema arasında bir daha asla sağlıklı bir ilişki kurulamamıştır. Öyle ki oldukça geç bir dönemde oralarda şekillenen Nakşibendi Tarikatı,

resmi kurumlardan maaş almayı leş yemeye benzetmiştir. Yine geç dönemde oluşan Safevilik ise dünyevi açıdan “Selefi” bir yapı arz etmiş, devletin hem siyasi hem manevi önderi Şah İsmail’e bağlı Türkmenler tüfek kullanmayı reddetmişlerdir. Safevilerin, tüfeği kullanıp geliştiren Osmanlı karşısında gerileyince Batılılarla iş birliğine gitmesi ise oldukça manidardır. Zira dünyevi yanı ihmal eden, kendi dünyasını inşa da geciken bu tür yapıların tamamı zamanla küffara muhtaç olmuşlardır.

Moğol istilası sürecinde Eyyûbî Devleti çökmüş, onların yerini Memlûkleri almışlardır. Memlûk idaresi ilmi yapıyı tamamen zapt ü rapt altına almış, dünyevi olarak statikleşmiştir. Buna karşı kendisine yönelik tepkiler salt manevi ihya talebiyle gerçekleşmiştir. Ki bu ihya talepleri de Gazzâlî çizgisinden ayrışıp kadim Abbâsî Devri ihya talepleri rengine bürünmüştür. Dolayısıyla burada manevi bir talep dillendirilirken geriye gidiş gibi bir paradoks oluşmuştur.

Osmanlı’ya gelince ilk devirde gazi, sûfi ve müceddid ulema devlette büyük pay sahibidir. Bu yönde Fatih Sultan Mehmet, dezavantajına rağmen ürettiği toplarla İstanbul’u fethedip yeni bir çağ başlatmış, Yavuz Sultan Selim de tüfeğin maharetiyle Safevi tehdidini bertaraf ettiği gibi Merkez ve Batı İslam dünyasını bütünlendirmeyi başarmıştır. Sadece topun ve tüfeğin bu işlevleri Osmanlıda yeni bir dünyevi devrimin kapısını açmalıydı. Ne yazık ki Müslüman zihniyetinin ve devlet yapısının Moğol istilası sonrasında daha da Şarklılaşması buna mâni olmuştur.

16. yüzyıla gelindiğinde büyük ulema, genel olarak başkent dışında Haremeyn, Mısır ve Şehrizûr havzalarında. Buradaki ulema, Osmanlı sulhunda güven içinde ilmi faaliyette bulunurken dünyadaki gelişmeler ve dünyevi faaliyetlerin batıya doğru kaymasından genel olarak bihaberdir. Haremeyn’de ihanetin öncüsü Şehrizûr havzasından İbrahim b. Hasan el-Gorânî (Kûrânî) el-Kurdî’dir. “Ebû’l-Vakt” ve “Burhaneddin” unvanlarına sahip İbrahim b. Hasan, daha sonraki bütün ihya hareketlerinin imamı konumundadır. Nice alim yetiştirmiş, Müslüman sûfi ve tüccarların katkısıyla, İslam’ın Güney Asya ve Afrika’ya yayılmasını sağlamış, Hint’teki gelişmelere ve Asya’da yeniden güçlenen Batiniliğe karşı akidede tevhid, amelde Sünnet vurgusu yapmıştır. İslam onun gayretleri ile Doğu’da Moğollardan sonra yayılan bidatlerden korunduğu gibi, yeni bir dünyaya da açılmıştır. Ki bugün o dünya, İslam dünyasının nüfusunun önemli bir kısmını oluşturmaktadır.

Lâkin el-Gorânî; (1) Dünyadaki gelişmelerden yeteri kadar haberdar olmamak (2) Başkentten uzakta bulunmak (3) Moğol ve Memlûk süreci sonrasında iyice belirginleşen ulema ile devlet arasındaki mesafeyi korumak gibi etkenlerle dünyevi bir proje öne sürmemiştir.

Hint kıtasında ise Moğolların birkaç kuşak sonrası halefleri olan Baburlardan Ekber Şah, İslam tarihinde ilk kez İslam’dan ayrışan, seküler bir devlet kurmaya yönelince karşısında İmam-ı Rabbanî’yi bulmuştur. Ekber Şah’ı başarısızlığa uğratması, Rabbânî’nin müceddid olarak ünlenmesini sağlamışsa da kendisi de dünyevi bir proje sunmamıştır.

Göründüğü kadarıyla ulema, dünyevi projelerin dışında kalmıştır. Henüz Emevî Devri’nde islah etmeye çalışırken daha da bozma endişesi vardır. Moğol istilası bunu daha da pekiştirmiş, istila endişesi onları fitne fobisine sürüklemiş ve dünyevi sürecin epey dışında tutmuştur.

Haremeyn’de Gorânî’nin silsilesinde ders gören Hintli Şah Veliyullah Dehlevi, büyük projeler üretmiştir. Onun tabiri caizse talihsizliği, Nûreddin ve Selâhaddin gibi emîrlerle temas kuramamasıdır. Yine Gorânî’nin silsilesinden Muhammed b. Abdülvahhab ise Al-i Suud emirleri ile iş birliği yapmış ama maneviyata yönelirken dünyevi olarak onlara boyun eğmiştir.

Yine Şehrezûr havzasından Şeyh Halid ez-Zülçenaheyn el-Kurdî’nin ihya hareketi de neredeyse Gorânî’nin hareketi gibi bereketli olacak ama uzaktaki Osmanlı başkenti üzerinde etkili olmayacaktır.

Vefatından otuz iki yıl sonra, iddialara göre tabileri, tarihe Kuleli Vakası olarak geçen bir askeri darbe planlar ama başarısız olurlar.

Osmanlı başkentinde ulemanın hamisi ve onları devlet baskısından uzak tutan Müslüman tüccar sınıfı tamamen erimiş, üretim gibi ticaret de ana yapısıyla Yahudi, Rum ve Ermenilerin eline geçmiştir. “Osmanlıyı ne yıktı?” başlıklı analizde anlattığım üzere bu, Osmanlı gerilemesinin en önemli sebepleri arasındadır.

19. yüzyıla gelindiğinde saray, Batı’daki gelişmeler karşısında dünyevi bir kalkınma telaşındadır. Oysa bu devirde geri kalışın simge bir ifadesi olarak “Gavur icadı” diye bir deyim türemiştir. Halbuki zaten uzun süredir İslam dünyasında üretim yerli “Gavur”ların elindeydi.

Hakikatte Osmanlı, geri kalışı hissettiğinde başkent uleması yüzyıllardır dünyevi işlerde etkisizdir, metbu değil, tabi konumundadır. Büyük ulema ise başkentten uzaklarda kalmıştır, kalmayı tercih etmiştir, oralarda tutulmuştur. Devleti geri bırakan asker karakterli umeradır.

Geri kalışa rağmen umerada, ulemayı işe dahil etmekte pek de istekli değildir. Ulema da umerada karşısında çekingendir, devleti değiştirebileceğinden umutsuzdur ve galiba değiştirmeyi vazifesi olarak da görmemektedir. Nitekim eğitimle ilgili yeniliklerde Sultan Abdülmecid, heyeti ulemadan seçmesine rağmen, ulemanın bir proje ortaya koymamasından dolayı saray, gittikçe yabancılara, dolayısıyla Batı modernleşmesinden medet ummaya yönelmiştir.

Nihayetinde Müslüman toplum hâlâ manen diri olmasına rağmen, devlet madden Batı’ya karşı ayakta duramayacak hâle düşmüş, ticaret ve üretimi ele geçirip dış destek de alan gayrimüslim azınlıklar devlete açıktan ve gizliden hükmetmeye başlamıştır.

Sultan Abdülhamid, bu süreci durdurmaya çalışacak ama başaramayacaktır. Bundan alınacak çok ders vardır.

Bölüm 4

Seküler Kurtuluşçuluk Ve İslam Hareketler

İslam devletlerinin gücü, devlet-toplum bütünlüğüne/ortaklığına/ittifakına dayanır. Ancak Osmanlıda isyan edip büyük taleplerde bulunacağı ya da alternatifler oluşturacağı endişesi ile Müslüman toplumun zapturapt altına alındı.

Siyasal erk, Müslüman toplumu dengede tutma yaklaşımıyla Müslüman toplum için statik bir duruma terk etti. Bu mahiyette Müslüman toplumun üç lokomotif; Müslüman tüccar sınıf, gazi sülûlîlik ve fetihlere sivil katkı (gazi, battal, alperen katkısı) sınırlandırıldı.

Bu üç aksiyoner yapı, istilaya yol açacak fitne fobisiyle, itaat edip kendisine biçilen konuma razı olduğunda devlet, içeride sütlüman bir ortama kavuştuğunu düşündü. Oysa kendisini denetleyen, diri tutan ve kendisine büyüme enerjisi veren sosyal yapıdan yoksun kaldı. Devletle toplum ayrıştı.

Osmanlıda devletin İslâmî esaslar açısından gerilemesi, Müslüman devletler için “büyük ayrışma” diyebileceğim bu ayrışma ile başladı. Bununla birlikte siyasal erk, Müslümanlar adına devletin yegane yöneticisi olarak kaldı; Müslüman toplum ise devletin ortaklığından devletin reayası konumuna geriledi. Dolayısıyla Osmanlıda devletteki yenilenmeyi sağlayacak yegane yapı siyasal erktir. Bu da saray ve müştemilatıdır. Aynı vaziyet Safevi ve sonrası İran ile Hindistan’da Babürler için de söz konusudur. Ama biz, süreci Osmanlı üzerinden anlatacağız.

Modernizm, bir ilerleme mevzusudur. Onun zıddı geride kalmaktır. Osmanlı gerilemesi ise iki babda ele alınmalıdır: İslam'ın esas ölçüleri hususunda gerileme ve Batı'nın ilerleyip güçlenmesi karşısında gerileme.

İslam'ın ana ölçüleri hususunda gerileme, devletin tutarsızlaşmasına ve kendisine güç veren unsurları yitirmesine yol açtı, ilerlemeyi durdurdu. Karşısında ilerleyen bir güç de bulununca bu statik hâl "geri kalış" olarak ifade buldu.

Klasik Müslüman toplum, Osmanlı'nın son devrinde ayakta olsaydı Müslüman tüccar, Batı'daki gelişmeleri takip edip teknik ilerlemenin gerisinde kalmaz hatta ilerlemeye öncülük ederdi. Müslüman sufi sınıf da gerekirse tebdil-i kıyafetle Batı ülkelerine sızar ve oradaki gelişmelerden hem haberdar eder hem o teknik sırları İslam alemine taşırdı. Cihada sivil katkı da devleti daha erken devirde ıslahatlara sevk ederdi.

Toplum, reaya konumuna düştüğünde devleti yönetme konusunda iradesiz ve etkisiz kalır, bir araç konumuna dönüşür. Osmanlı reayası, bu konumu benimsemiş değildir lâkin "fitneye yol açıp küffarın işini kolaylaştırmama" yaklaşımıyla vaziyete razı olmuş, sorumluluğu da devlet ricali denen siyasal erke bırakmıştır.

Siyasal erkin duyarsızlığı ise seküler kurtuluş hareketlerinin oluşması ve devletin yıkılmasıyla neticelendi.

Seküler/Laik Kurtuluş Hareketlerinin Oluşması

Osmanlı, kendisini teknik anlamda Batı'daki gelişmelere kapatmamıştır. Lâkin teknik gelişmeleri usulünce takip de etmemiştir.

1703'te tahta çıkan III. Ahmet, Batı'daki gibi görkemli binalar yapmaya yöneldi. Daha önce Osmanlıda Batılı teknikerlerin istihdamı için Müslüman olması koşulu varken 1774'te tahta çıkan I. Abdülhamit Dönemi'nde ilk kez bu şart yok sayıldı. Batılı Hıristiyanlar kendi dinsel kimlikleriyle Müslümanlara ders vermeye başladılar.

1789'da tahta çıkan III. Selim ise Batı karşısında geri kalmayı tamamen yanlış anlayan ilk padişah gibidir. Onun devriyle birlikte, yenilenme "sosyal Batılılaşma" olarak anlaşılmaya başlandı. Devlet, silah üretecek imkânları artırmak yerine Batı'dan silah alıp kendisini yaşam tarzı olarak Batı'ya uydurmaya çalıştı. Ondan sonra Osmanlı, bir daha asla gün yüz görmedi.

Osmanlıda Hıristiyan muallim istihdamını başlatan I. Abdülhamid'in oğlu ve Osmanlı hanedanının son devrinin atası II. Mahmut da babasının ve III. Selim'in yolundan gitti. Onun ve oğulları Abdülmecid ile Abdülaziz'in yenilenme anlayışı birdir.

Devleti Hicri takvimle yetmiş yıl yöneten bu baba ve oğullar devrinde, yenilenme günbegün felakete doğru gitmiş; kurtuluş her nasılsa batışa hedeflenmiştir.

Devlet, bu devirde modernleşmeye çalışıp "Batılılaşma" formunda yenilendikçe kendi toplumu karşısında büyümüş, dünya karşısında küçülmüştür. II. Mahmud'un torunları devrinde, otuz üç yıl tahtta kalan II. Abdülhamid farklı bir yenilenme süreci başlatmış ancak 1908 İhtilali ile durdurulmuş, nihayetinde devlet dördüncü torun Vahdettin Devri'nde tarihe karışmıştır.

Süreci tarihsel metinlerden öte, edebî ve sair sanatsal üretimler üzerinden incelediğinizde Osmanlı'nın son devrinde yenilenme çalışmaları bir devlet faaliyeti olmaktan öte, bir "paralel devlet yapılanması" faaliyeti olarak sürmüş ve bu "paralel devlet" yapılanması Osmanlı'yı Batı karşısında ilerletmeye değil, yıkılmaya hedeflenmiştir.

Bu paralel devlet, İslam dünyasının ilk seküler kurtuluş hareketini örgütledi. Bu seküler hareket, sözde bir kurtuluş hareketi iken hakikatte Osmanlıyı Batı'ya sunmak üzere organize edilmiştir.

Seküler/resmi tarih yazımı, bu hakikati sorgulamamız için özel bir çaba içinde olsa da bugün artık bu saklanamaz bir gerçektir.

Batı konsoloslukları, Mason örgütlenmesi, Batı örneğinde olduğu gibi sözde mühtedi Yahudiler (Müslüman olduğunu söyleyen Yahudiler), Rum azınlıklar, Batılı okullar gibi birden çok ayağı olan bu "paralel yapılanma", yenilenme sürecine el koymuş, yenilenme ihtiyaç ve girişimlerini "Batılılaşma" şeklinde saptırıp evirmiş, böylece kendini kurtarmak isteyen Osmanlıyı batırmaya yönlendirmiştir.

Bu hakikate karşı Batılılaşmanın; Osmanlı Devri bir devlet faaliyeti olduğu yönündeki resmi anlatım, hakikatte Batılılaşmayı toplum nezdinde meşrulaştırma çabasıdır.

Bunu vurguladıktan sonra, paralel yapılanmanın faaliyetlerini şu şekilde özetlemek mümkündür:

- Osmanlı Devleti ve reayası, kurtuluşu İslam'da görürken bu yapı, kurtuluşu İslam'dan uzaklaşmakta görmüştür.

-Osmanlı Devleti ve reayası, teknik ilerleme arayışında iken bu yapı, yenilenmenin yönünü, "Batılılaşma" denen şekilsel yaşam tarzı odaklı sosyal bir dönüşüme evirmiştir.

Bu şekilsel yaşam tarzı odaklı sosyal dönüşümün amaçları ise şunlardır:

-Osmanlı'nın teknik arayışının müspet netice verip yol almasını engellemek

-Yenilenme arayışlarını devletle toplum arasında bir çatışma zeminine dönüştürmek

- Nihayetinde çatışmayı, Batı lehinde yöneterek devleti yıkmak.

Ne yazık ki iktisadi imkânların azınlıkların elinde olması, Batı konsolosluklarının uyum içinde süreci desteklemeleri, dışarıya gönderilen öğrencilerin gittikleri ülkelerde kontrol altına alınması, yurda dönüşlerinde devlet içinde yükselme ve basında kendilerini duyurma imkanlarının tanınması gibi bir dizi etken ve örgütlenme ile paralel yapılanma amaçlarına ulaşabilmiştir. İktisaden yoksul olan, sivil teşkilatlanma kabiliyetini de yitiren Müslüman Osmanlı toplumu, bu uluslararası örgütlenme ve olanaklarla baş edemedi.

Süreç İttihat ve Terakki günlerine geldiğinde Mustafa Celalettin Paşa gibi mühtedi Yahudiler, Osmanlı gençliğinin fikri yapısını doğrudan yönlendirmeye başladılar. Bu fikri yapı, seküler kurtuluşçuluğu ithal bir ideoloji ile donattı.

Özetle bu fikri yapı iki esasa dayanıyordu:

-Katı bir Batı yanlısı zihin ve yaşam tarzı

- Bu katı yapıyı hem kamufle etmeye yarayacak hem toplumu İslam aleminden koparıp Batı'ya doğru sürükleyecek bir milliyetçilik.

İslam, toplum zihninde o kadar köklü bir zemin edinmiş ki bu seküler kurtuluşçuluk, hiçbir zaman toplumsal bir güce ulaşmadı. 1908 II. Meşrutiyet darbesi dahi ona böyle bir güç vermedi. Bunun için seküler kurtuluşçuluk, Osmanlıyı I. Dünya Savaşı'na sürükleyip tüketirken Kurtuluş Savaşı, tamamen İslâmî bir söylemle yapıldı. Sekülerlik Kurtuluş Savaşı sürecinde sinmiş, saklanmış ve üzeri kapatılmıştır. Ne var ki Kurtuluş Savaşı bittiğinde teşkilatlı yapısıyla, teşkilatlı yapıdan yoksun İslâmî kesimlere, dünya koşullarının (!) da katkısıyla galip gelmiş ve Batılılaşmayı "kanun gücü" ve kolluk kuvvetleri maharetiyle topluma kabul ettirme yoluna gitti.

İslâmî kesimler, devletin tekniğe ihtiyacı var, bu yönde yol alalım, dedilerse de “mürteci (gerici)” ilan edildi, topluma böyle anlatıldı. Ama toplum, bu resmi propagandaya hiçbir zaman tam olarak ikna olmadı.

Ne yazık ki sözü edilen yapılanma, Müslümanların sağlıklı bir yenilenme süreci yaşamalarını geciktirirken devleti, teknik olarak sürekli Batı'nın gerisinde ve ona muhtaç tutma başarısını (!) gösterebildi.

Osmanlı Son Devri İslâmî Kurtuluş Arayışları

Osmanlı'nın son devir İslâmî kurtuluş çabaları genel olarak “İttihad-ı İslam” ve “Şeriat-ı Muhammediye” söylemleri etrafında gelişmiştir. Ancak söylemin sahipleri, parçalı bir yapı arz etmişlerdir.

Sultan Abdülhamid, İttihad-ı İslam söylemini Osmanlı birliği hatta kısmen Türkçü bir yorumla kabul edip sahiplendi. Ne var ki Sultan, saraya hükmeden paralel yapılanma ile uğraşmaktan ulema, sûfî çevreler ve toplumla sağlıklı bir iletişim kuramadı.

Sultan, tepede, yenilenme için “modernizasyon” olarak nitelenen çok büyük fiziki projeler başlattı, Osmanlıyı teknik olarak ayağa kaldıracak bir çalışma geliştirmiş ama kendisini destekleyecek bir toplumsal zeminle buluşamadı. Neticede onun açtığı okullar, başta Mekteb-i Sultanî olmak üzere hem Bulgar milliyetçileri gibi ayrılıkçı grupların hem paralel yapılanmanın yetiştirmek istediği seküler kurtuluşçuların/ en katı Batıcıların menbaı haline geldi. Abdülhamid'in maddi hizmetlerinin manen ona tam ters yönde yol alması, kendisinden sonra yenilenme çalışmaları yapacak bütün Müslümanlar için ibretlik hükmündedir ve çok titizlikle incelenmelidir. Çünkü devleti kendisi yönetiyor görünüyor, devletin bütün menfi uygulamalarından kendisinden sorumlu tutuluyordu. Oysa devletin kurumları genel olarak paralel yapılanmanın elindeydi.

Öte yandan Sultan Abdülhamid'in ulema, sûfî çevreler ve toplumla sağlıklı bir iletişim kuramaması, hedeflerinin anlaşılmasını da engelledi ve İttihad-ı İslam fikriyatını savunan bir kısım ulemayı Abdülhamid'i seküler hedefler doğrultusunda devirmek isteyen İttihat ve Terakki'nin destekçiliğine sürükledi. Abdülhamid'i istişareye önem vermemek ve tek adamlığa yönelmekle itham eden bu ulema ve aydınlar, “aldatma” çağının örgütlenmesi seküler kurtuluşçuların özgürlük vaatlerine inandılar, hürriyetin gelmesi durumunda işlerin yoluna gireceğini düşündüler. Oysa paralel yapı için, onlar Abdülhamid'i zayıflatıncaya kadar önemliydimler. Abdülhamid'i tasfiye eden yapı, nihayetinde kendilerini de tasfiye etmiştir.

İstila Altındaki Bölgelerde Modernist Arayışlar

İstila altındaki bölgelerde dikkat çeken iki modernist arayış tamamen İngiliz istilası altında olan Hindistan'da Sir Ahmed Han tarafından geliştirilen “Müslüman pozitifizmi”dir. Diğer ise kısmi İngiliz istilası altında olan Mısır'da Muhammed Abduh ve Reşid Rıza'nın öncülük ettiği “Müslüman pozitifizmi”dir.

1898'de ölen Ahmet Han, İngiliz sömürge çalışanıdır ve reform olarak nitelendirilebilecek bir çaba içindedir. İslam'ı Batı aklına uydurmaya kalkışan Ahmet Han'ın girişimi, Müslümanları kurtarma değil,

İngiliz istilasını tahkim etme mahiyetinde görülmelidir. Nitekim Ahmet Han, ümmet tarafından mahkûm edilirken İngilizler kendisine “Sir” unvanı vermişlerdir.

Mısır’da Cemaleddin Efganî’nin talebeleri olan Muhammed Abduh ve Reşid Rıza; Ahmet Han kadar ileri gitmeseler de çağdaş Batı bilimini esas alıp Kur’an-ı Kerim’i o esas üzere tefsir etme çabaları ile modernist kabul edilmelidirler. Ümmet, kendilerinden bazı hususlarda istifade etmişse de onların Batı uygarlığı lehindeki bu girişimlerini asla kabul etmemiştir.

İslâmî söylem görünümlü ama Batı tarafından örgütlendiği düşünülen modernist arayışlar, Ahmet Han’ın çizgisi üzerinde yol almıştır. İslam dünyasının doğusunda, 1988’de ölen Pakistanlı Fazlurrahman akımın sonraki devir en önemli temsilcisidir. Merkez İslam dünyasında Mısır’da Muhammed Ebû Zeyd, batıda Cezayir’den Muhammed Arkun akımın diğer çağdaş temsilcileridir.

Günümüzde “tarihselcilik” olarak bilinen akım, İran’dan ABD’ye sığınan Seyyid Hüseyin Nasr’ın öncülüğünde ABD finansmanı ve diğer destekleriyle ayakta tutulmaktadır.

Akım, son noktada Batı istilası hesabına çalıştığını adeta açığa vurmuştur. Dolayısıyla bu akım, Müslümanlar içi bir yenileme/ihya/kurtuluş girişimi olarak değil, Batı’nın İslam’ın bizzat kendisine yönelik müdahale hadsizliği kapsamında değerlendirilmelidir.

Haftaya toplum merkezli İslâmî hareketlerin oluşumunu değerlendireceğiz inşaallah.

Bölüm 5

İslâmî Cemaatlerin Oluşması

Milâdî 20. yüzyılın başında Müslümanlar, sosyal bilimlerde dünyanın ne kadar gerisinde kaldıklarını fark etmeyecek kadar sosyal bilimlerden yoksundular.

Sultan Abdülhamid Devri ile İttihat ve Terakki’nin iktidarında Müslüman aydınlar ve alimler, bugün de konuşulmaya değer kalkınma tezleri yazdılar. Günün dergilerinde temiz bir anlatım ve anlaşılır bir düzen içinde bütün İslam alemini fen ve teknikte kalkındıracak projeler sundular.

Lâkin, projelerinin muhatapları Osmanlı Devleti’ydi. Osmanlı Devleti ise II. Mahmut günlerinden beri bir tür “Paralel Yapılanma”nın tahakkümündeydi. Önceki analizde ifade edilen yapılar ve en başta Mason cemiyeti olmak üzere devletin kilit noktalarını ele geçirmişti.

Henüz 1721’de Paris elçisi olan Yirmi Sekiz Mehmet Çelebi’nin oğlu Said Çelebi, ilk Türk Mason kabul edilir. Masonluk, 18. yüzyılda devlet içinde yayıldı. Bektaşiler ve Yeniçeriler içinde yer edindi. II. Mahmut sözde yasakladı. Oysa Masonluk, asıl onun döneminde devlete hâkim oldu. Tanzimat’ı ilan eden Reşid Paşa, onun devrinde yükselen Masonların en önemlilerindendir. Onun gibi oğullar devrinin aktörleri Sadullah Paşa, Fuat Paşa, Mithat Paşa; Abdülhamid’den önceki padişah V. Murad da Masondur.

Abdülaziz Devri’nde parlayıp Abdülhamid Devri’nde de Sadrazamlık yapan Ahmed Vefik Paşa Masondur. İttihat ve Terakki’nin başı Talat Paşa ise Mason Ustad-ı Azzam’dır.

Bunların Müslüman aydın ve alimlerin sesine karşılık vermesi beklenemezdi. Tam aksi yönde davranıp basında Batı yanlılarını paraya boğdular ve devleti hep birlikte batırdılar. Ama basın da ellerinde olunca devleti “gericiler” diye itham ettikleri dindar şahsiyetler batırıyor, diye fütursuzca bağıldılar.

Devlet, bu koşullar altında I. Dünya Savaşı’na girdi.

İSLÂMÎ CEMİYETLERİN KURULMASI

Müslümanlar, I. Dünya Savaşı'nda tarihlerinin en büyük travmasını yaşadılar. İlk kez Mekke ve Medine istila edildi ki Moğol istilasına dahi bu noktaya varmamıştı.

Büyük fedakarlıklarla kurtarılan Anadolu'da ise savaş sonrasında Hilafet kaldırıldı. Moğol istilasında dahi hilafet, kısa bir sürede Mısır'da yeniden kurulmuştu. Halbuki bu kez Anadolu'da camiler kapatılmış, Kur'an-ı Kerim yasaklanmış, takvim değiştirilmiş, itiraz eden alimler asılmıştır.

Geleneksel İslâmî çevreler, genel olarak, savaş sırasında halisane bir çabayla kurtuluşu desteklemişler, büyük fedakarlıklar yapmışlardı. Netice böyle olunca ve Şeyh Said Kıyâmı dahil ilk itirazlar da sonuçsuz kalınca sarsıldılar, imanlarını yitirmediler ama umutlarını kaybettiler. Yaşananları, cebri bir hâl olarak görüp "Kader buymuş!", "Kıyamet yaklaştı!", "Deccal zuhur etti veya etmek üzere!" diyerek dünyanın sonunu beklemeye başladılar.

Onlar, başlarına gelen bu felakete izah getiremedikleri için çözüm de getiremiyorlardı. Bu çaresizlik içinde hep olduğu üzere İslâm'ın yardımına Müslüman gençlik yetişti. Müslüman gençlik, yeni bir arayışa girdi ve bu arayış, çağdaş İslâmî hareketleri tesis etti.

Müslüman toplum, yüzyıllardır siyasette devlet; sivil yapıda tarikatlar tarafından temsil ediliyordu. Oysa tarikatlar, süreçte çok yıpranmışlardı, dünyayı okumakta da çok sorunluydular. Bunun için, bazı Nakşî-Halidî dergahları dışında tamamı, yaşananları cebri görüp "Ahir Zaman" yaklaşımı çerçevesinde beklemeyi tavsiye ediyordu.

Bu hâl içinde Mısır'da Hasan el-Benna, Pakistan'da Mevdûdî, Türkiye'de Said-i Nursi, "Şimdi cemaat zamanıdır!" düsturuyla yola çıktılar.

Her üç ismin de tarikat geçmişi vardı. Lâkin yeni bir tarikat kurmak yerine, bir cemaat inşa etmeyi tercih ettiler. Said-i Nursi, Türkiye'nin koşullarında cemaatini resmi bir cemiyete dönüştüremedi. Ama diğer iki şahsiyet, cemaatlerini bizzat cemiyet olarak inşa ettiler. İmam Hasan el-Benna, cemaatine İhvan-ı Müslimin (Müslüman Kardeşler); Mevdûdî, Cemaat-i İslâmî adını verdi.

İstanbul'da 20. yüzyılın eşiğinde kurulan bazı küçük ve daha çok devlete hitap eden cemiyetler sayılmazsa bu, İslam tarihinde bir ilkti. 12. yüzyılda İslam dünyası için tarikatlar ne kadar yeni bir vaka ise, 20. yüzyılda bu cemiyetler o kadar yeni bir yapılanmaydı.

Zira bu yapılanmada hedef, İslâm'ı muhafaza ve muzaffer kılmaktı. Ama cemiyetlerin formatı (şekli), Fransız İhtilali sonrasında Batı'da ortaya çıkan cemiyetlere benziyordu.

Müslüman gençlik, Gazzâlî'yi okumuş; Gazzâlî ve ondan hemen sonraki mutasavvıflar, İslâm'ın sabitleri ile Müslümanların değişkenleri mevzusunu nasıl iyi kavramışlarsa Müslüman gençlik de öyle kavramıştı. İslâm'ın sabitlerinin muhafazası ve dünyaya yayılması için değişkenlerin çağa göre düzenlenmesi gerekirdi. Sabitler, kimliğimiz; değişkenlerimiz, muhafazamız ve bereketimizdi ve bu, tarihi bir yenilenmeydi.

Müslüman cemiyetler, bir araya gelip konuşmuşçasına Müslümanların içinde bulunduğu durumu, üç sorun etrafında özetlediler: Cehalet, yoksulluk ve ihtilaf.

Kendilerinden önceki kuşaklardan farklı olarak karşılarında kendilerini dikkate alacak, bir büyük devlet yoktu. Yüzlerini topluma çevirdiler ve Müslümanları uyandırmaya çalıştılar. Bu mahiyette;

-Kendilerine önceki Müslümanca yaklaşıma, tarikat ehline düşmanlık etmediler. Ama "Çağ, cemaat zamanıdır." dediler.

-İslahatçı bir yol benimseyip şiddetten uzak durdular.

-İçeriği ıslah etmeye çalışırken dikkatleri dış düşmanlara çevirdiler.

-İttihad-ı İslam'ı şiar edinip Ümmetin birliğini savunurken toplumların etnik kimliğini de inkâr etmediler.

-Müslümanların büyük meseleleriyle uğraşp fihhi ihtilaflar gibi, iç tartışmalara bulaşmamayı tercih ettiler.

-Müslümanların eğitimi ve iktisadi sorunları üzerinde durdular. Bu yönde projeler sundular.

Müslüman cemiyetler, ümmeti ve toplumun tamamını kucaklayacak bir yapı ortaya koyunca Müslümanların büyük teveccühüyle karşılaştılar. Engellere rağmen kısa sürede büyüüp Müslüman gençliğin umudu oluverdiler.

Geleneksel çevreler, bu gelişmelere hayret ve zihinsel bir karışıklık içinde yaklaştılar. Zira kendileri kıyameti beklerken yeni bir umut oluşuyordu. Kendilerinin imanı güçlü, lâkin umutları sönüktü. Bunun için hareketten yoksundular. Oysa yeni cemiyetlerin hem imanı hem umutları güçlüydü. Bunun için aksiyonerdiler, durmadan çalışıyorlardı.

Ortak tespit ve ortak çözümler; Ümmetin hâlâ zihnen ve kalben diri olduğunu göstermesi açısından çok önemliydi. Ne var ki bu muazzam ortak duruş, Ümmetin birliğine dair fobisi bulunan Batı'nın da gözünden kaçmadı.

İslâmî Cemiyetlere Karşı Modernist Önlemler

“Sosyal Batılılaşma”, Müslümanları çağın gerisinde tutmak üzere İslam dünyasına yayılmıştı. Tam zıddı yöneltme hedefiyle, ilerleme gibi görünen yaşam tarzı Batılılaşması, Müslümanları teknik olarak çağın gerisinde tutacak, böylece Müslümanlar, hep Batı'nın ardından gitmek durumunda kalacaktı.

Müslüman Cemiyetler, bu oyunu bozuyorlardı. İslam'ın sabitlerini korumak ve yaymak için değişkenlerini çağa göre ayarlıyor, Batılı tabirle modern bir yapı ortaya koyuyorlar, Müslüman kimliğini ihya ederken Batı'nın yeniliklerine de talip oluyorlardı.

II. Dünya Savaşı, Batı'yı yıpratıp İslam dünyasında ülkeler peş peşe bağımsızlıklarına kavuştular. Bir yandan mutedil yeniliği yakalayan İslami hareketler, öte yandan yeni devletlerin kurulması, Batı'yı iyice panikletti ve vicdansızca önlemlere itti. Bu bağlamda,

1. Önceki yüzyılda Müslüman elit sınıfın gençlerini Batı'ya bağlayan milliyetçi Batıcılığın yanında, bu kez sıradan Müslüman halkın gençliğini de etkilemek için ulusalcı sosyalizm yayıldı.

2. İslam aleminde peş peşe ulusalcı sosyalist rejimler kurdurulurken bu rejimler İslâmî cemiyetlere karşı akıl almaz baskılara giriştiler.

Bu baskılar karşısında çaresiz kalan Müslümanlar, Körfez Ülkelerine sığındılar. Bu, tarihî bir tuzaktı. Zira Suudi, Müslüman cemiyetlerin yönünü iç muhalefete yöneltiyordu.

Daha önce “Kahrolsun İslam düşmanları!” diyen gençlerin bir bölümü, Körfez Ülkelerine geçtikten sonra bidatlar, gizli şirk gibi ifadeler etrafında Müslümanlar içi unsurlara karşı eleştiriye hatta düşmanlığa yöneldi. Bu durum geleneksel çevrelerle ihyacı Müslüman cemiyetlerin mensupları arasında çekişmeye yol açtı. Aynı durum, azınlık mezhepçi yapıları da harekete geçirdi.

Batı'nın kullandığı diğer bir ayak ise Sağcı milliyetçilik. Sağcı milliyetçilik, ulusalcı sosyalizmin baskısı altında inleyen Müslüman önderleri sosyalist olmakla itham edecek kadar akıl ve izandan yoksun bir söylemle ABD ile temas kurdu. Elde ettiği olanaklarla Müslüman toplumu sardı, geleneksel çevrelerden İslâmî hareketlere insan akışını olumsuz etkiledi.

Seyyid Kutub'un Atağı

Seyyid Kutub, ihya ehli İslâmî hareketler içinde, Müslümanların yaşadığı süreci erken fark eden ve buna karşı çözümler sunan bir Müslüman alimdir.

Seyyid, 1949'da İslam'da Sosyal Adalet kitabıyla Müslümanları toplumun sorunlarına sosyal adalet yaklaşımıyla yönelmeye davet ederken Müslümanların kendi sosyal ilimlerin tamamen yeniden inşa etmesini önerdi. Ona göre önce zihnimizi ıslah etmeliydik. Bunun için sosyal bilimlere asla başkasından öğrenmemeli, fen bilimlerini bile bir Müslüman varken başkalarından öğrenmeye kalkışmamalıyız.

Seyyid, bu fikriyatıyla Müslümanları, zihni katliama uğratan Şarkiyatçılar ve uzantıları modernistlerin etki alanı dışına çıkarmaya çalıştı. Bu, onun çağdaş düzene vurduğu en ağır darbeydi. Modern dönemde hiçbir Müslüman onun kadar köklü bir öneride bulunmamıştı.

Buna karşı yıllarca hapiste tutuldu. Ama 1964'te Yoldaki İşaretler'le sosyalizmin ölümünü de ilan edip bu kez sağlam bir akide vurgusu yaparak İslâmî hareketleri milliyetçi, liberal veya solcu her tür sentezden uzak durmaya davet etti.

Seyyid, Kelime-i Tevhid ve Tekbir vurgusu yaparak "Medeniyet İslam'dır. Müslümanlar, yeryüzünün önderleridir" deyip Müslümanların 20. yüzyıl travmasını atlatmaları için mücadele etti. Müslümanları bağımlılıktan, kompleksten ve ezilmişlikten kurtararak onlara genç kitlelere cesaretle hitap etmelerini sağlayacak bir özgüven vermeye çalıştı.

Bunun üzerine şehid edilen Seyyid; manen de öldürülmek için yenilenmeye tamamen karşı gösterilerek "tekfircilik"le itham edildi, düşüncelerini bu yönde anlayanlar da oldu. Bazı geleneksel çevreler ise onu tam zıt yönde reformculukla suçladı. Özellikle ikinci söylem, yenilik yanının anlaşılması için dış güçler tarafından geliştirilmişti.

Ama kendisini destekleyen ve kendisinde düşmanlık yapan bütün Müslüman çevreleri, mezhep, bölge farkı olmadan etkilemeyi başardı: Müslümanlar, yeni dünyada kendi yeniliklerini gerçekleştirirken sabitelerinden asla ödün vermeyecekler, değişkenlerini düzenlerken ise her tür sentezcilikten uzak kalacaklar. Dolayısıyla değişkenlerinde bile müstakil/bağımsız olacaklar.

Seyyid, İslam'ın bunu gerektirdiğini, Müslümanların faydasına uygun olanın da bu olduğunu sağlam bir tutarlılık içinde ifade ediyordu.

Seyyid'in çağrısıyla birlikte İslâmî hareketler, bazı iç tartışmalara rağmen kısa sürede büyük bir aksiyon kazandılar hatta kimi zaman öğütemeyecekleri kadar genç kitlelerle buluştular.

İslâmî cemiyetler, Seyyid'in aksi yönde düşündüğü zannında olsalar da partileşmeye gittiler. Ama partileşirken sentezciliğe mesafeli durdular. Dolayısıyla Seyyid'e muhalefet ettiklerini düşünürken bile düşüncelerinden yararlandılar. Bu süreçte başta simgesel Filistin davası olmak üzere pek çok noktada milli kurtuluş hareketleri hızla İslâmîleşti.

Ne var ki İslâmî partiler iktidar umudu elde ettiklerinde geleneksel çevrelerin desteğini kazanmak için milliyetçilikten; Batı bağlantılı, geri bıraktıran seküler/laik kesimin yersiz “gerici” ithamından kurtulmak için de kompleksli bir teknikçilikten yana söylem geliştirdiler.

Birincisi, İslâmî hareketleri İslam dünyası gibi çok etnikli toplum yapılarında milliyetçiler gibi konumlandırıp Ümmet yaklaşımından bir miktar uzaklaştırdı. İkincisi ise iktidar olan veya iktidar ortağı olan Müslüman kesimlerin ülkeleri maddi olarak kalkındırırken maneviyatı ihmal etmelerine neden oldu.

Nihayetinde bu eğilim, iktidar ortağı veya iktidar olan İslâmî hareketleri, seküler kesimlerin elinde yıpranan devletlerin bir tür yamacı hizmetkârı konumuna düşürdü. Teknik kalkınmaya olan aşırı düşkünlükleri toplumlara yönelik zalimane vergilerine sürdürmelerine ve Seyyid’in üzerinde çok durduğu sosyal adalet projelerinden uzak kalmalarına neden oldu. Sosyal adalet, İslam’ın topluma yönelik yüzünün alamet-i farikalarındandır. Sosyal adalet talebine geri plana atmak, İslâmî mücadeleyi yıprattı.

Bugün Müslümanlar, bu noktada bir yenilenmeye muhtaçtırlar. Bu bağlamda,

-Halkı manen ayakta tutan sivil toplum yeniden canlandırılmalı, sivil manevi önderlik tarikatlar ve cemaatler bağlamında ayakta tutulmalıdır.

-Toplumun anlayacağı ortak dile önem verilirken ırkçı her tür yaklaşımdan uzak durulmalıdır.

-Ülkenin teknik olarak güçlenmesine ve ülkede güçlü bir zengin kesimin varlığının desteklenmesine önem verilirken sosyal adalet asli kabul edilmeli, ondan asla ödün verilmemeli. Toplum, devlet gelirlerinden yararlanmalı ve zayıf kesimleri ezen her tür vergi yükünden kurtulmalıdır.

-Ümmet arasında aklî dayanışma güçlü tutulmalı, çok yönlü düşünsel buluşmalarla, deneyim ve zihinsel üretim dayanışmasına gidilmeli.

-“İslam’ın her zaman verdiği şey, hayatta sürekli yenilik, gelişme ve ilerlemedir. İslam, insanı sürekli yeni bir şeyler yapmaya iter, ona özgürlük tanır ve onun yükselmesini sağlar.” ilkesi düstur edinilmelidir.

-Mü’min gafil olamaz, öyleyse bereketimiz olan değişkenler konusunda daima yenilik, daima yenilik ve daima yenilik gözetilmeli. Müslümanlar, yenilikte ilk asırlarda olduğu gibi dünyanın önünde olmalı, dünyaya örnek olmalıdır.

Belki bugün olmamız gereken yer, dünyayı nasıl ıslah edebileceğimiz bile değil, insanlığın yurt edinebileceği başka bir gezegen var mı arayışında olmaktır.

